

У ДИЈАЛОГУ СА ПРОФ. ДР АЛЕКСАНДРОМ ВРАНЕШ (1960–2025): О ХУМАНИСТИЧКИМ НАУКАМА И ИДЕЈИ УНИВЕРЗИТЕТА

Одлазак човека увек нас подсећа на ноторну чињеницу да је човек смртан у сваком тренутку, али и опомиње да време неумитно истиче за сваког од нас на овој обали. Смрт као коначни биланс живота и нехотице захтева целовито сагледавање личности која нас је напустила и оно се одвија у тренутку. Кад је реч о Александри Вранеш, за мене је несумњиво да је живља од многих живих — како по научно-истраживачкој, стручној и организационој заоставштини, тако и по доприносу угледу Београдског универзитета у свету. Зато своја размишљања о хуманистичким наукама у наше доба упућујем њој, која је кроз читаву своју поглавито институционалну каријеру покушавала да очува оно добро од старог и на њега накалеми оно најбоље од новог као залог трајања, настављајући дијалог изван и изнад свих граница.

Данас све чешће говоримо о кризи хуманистичких наука, али не и о кризи *Homo Sapiens*-а. Још се мање питамо какве нам могућности отвара криза и шта она у свом исконском значењу представља. А још је Едмунд Хусерл у својој позној књизи *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија* из 1936. проговорио о овом проблему, доводећи га истовремено у везу са кризом европског човека. Узрок оваквом стању ствари Хусерл је видео у чињеници да је наука, опчињена својом велелепном експанзијом, узурпирала место филозофије, а сама се показала импотентном за разумевање сопственог смисаоног фундамента, а камоли за поимање бивствујућег у свом тоталитету. Није тешко препознати нови живот идеје науке без филозофије и хуманистичких знања у добу глобалног неолиберализма, где се као једини „научни“ параметри намећу тржишна исплативост те квантитативно и апликативно вредновање знања, а све са циљем потпуне контроле академске заједнице и друштва, укидања слободе мишљења, синхронизовања светске радне машине по диктату тоталитарне корпорацијске идеологије. Посебно се на удару налази филозофија као апстрактно мишљење — утемељено у идеји слободе, позвано да промишља о суштини човека и света, способно да критички сагледа целину стварности.

Можда је тренутак да се запитамо како су љубав према знању, поверенички однос између учитеља и ученика, идеја универзитета као неприкосновене, слободном вољом основане заједнице, разграђени, претворени у своју супротност и испоручени као небрига за човека и друштво? Ако се вратимо првим облицима организованог стицања свеколиког знања, видећемо да су они постојали у древној Кини, старој Грчкој, Византији, Арапском калифату. Дакако, античке школе мудрости могле би се сматрати прототипом високог образовања. Подсетимо, Платон је говорио о неопходности да се посебно надарена аристократска омладина, способна за апстрактно размишљање, подучава разним научним дисциплинама у дијалектичком смислу. Штавише, у демократским полисима старе Грчке постојале су филозофске школе које су биле доступне слободним грађанима. У њима се ауторитет Учитеља такмичио са ауторитетом државних и верских власти, што је и довело до аутономије образовања, посебно на његовим вишим нивоима. Међутим, ове „школе“ нису додељивале академске дипломе нити су биле организоване као академске институције. Зато говоримо да су први универзитети почели да се појављују у европским градовима (Болоња, Падова, Париз, Оксфорд) у XI–XIII веку. Студенти су се окупљали око оних који су се образовали у манастирским школама и постепено је настајала организована учена заједница.

Реч „универзитет“ (латински: *universitas*) у почетку је означавала сваку заједницу људи везаних заклетвом. Могла се односити на еснафску организацију занатлија или градску комуно. Такође је почела да се користи за описивање заједнице ученика (студената) и магистара (наставника). Постепено, назив је почео да се користи искључиво за ове две групе. Први универзитети су били независни и од црквених и од световних владара. Били су самоуправне организације: одлучивали су самостално, на темељу свога знања, кога ће примити и сами су бирали своје ректоре. Универзитети су ова права љубоморно чували, а власти су им излазиле у сусрет, јер су образовне институције доносиле углед њиховим земљама и помагале у „одгајању“ образованих званичника. Касније су, наравно, универзитети почели да се оснивају вољом владара. Настава се свуда одвијала на латинском језику, па је главни академски степен у средњем веку био *licentia ubique docendi*, што у преводу значи „право да се предаје свуда“, и додељивао га је папа. Са овом титулом сваки магистар је могао да путује у било коју другу европску земљу и да предаје на локалном универзитету. Међутим, нису само предавачи путовали, већ и студенти. Они су чак стекли имиџ путника и просјака (будући да су могли да студирају представници свих друштвених слојева), који су се кретали од универзитета до универзитета не би ли чули познате научнике. Подсетимо да је пре појаве штампарија (у XV веку) нова знања било могуће добити превасходно из усмених предавања. Тачније, предавања су се састојала од читања рукописне књиге наглас.

Средњовековни универзитети су имали четири факултета: слободне вештине (касније преименован у филозофију), теологију, право и медицину.

Први се сматрао базом за све остале. Студентима је доносио диплому основних студија, а затим диплому магистра с правом предавача. Студент је могао постати магистар слободних вештина најмање након пет до седам година студирања, у зависности од универзитета. Током овог времена, студент је изучавао седам слободних вештина: тривијум (граматика, логика и реторика), а затим квадравијум (аритметика, геометрија, астрономија и музика). Након стицања ове основе, могло се даље студирати на једном од преостала три факултета. Теолошки факултет је захтевао најдуже време учења — 12 до 15 година. И остали факултети су тражили дуготрајно студирање: од седам до девет година. Међутим, треба нагласити да је обучавање духовним знаностима мењало гимназију, која тада није постојала у свом пуном облику. Стога су универзитетске студије обично почињале са 14 или 15 година, понекад чак и раније. Али у то време ни студенти старији од четрдесет година такође нису били реткост.

У средњем веку се веровало да знање доноси високе духовне квалитете, чинећи особу „племенитом по духу“, а не по рођењу, попут припадника племства. Образовање је омогућавало да се прескочи неколико степеница друштвене лествице. Тако је у XIII веку Робер де Сорбон, човек из сиромашне сељачке породице који је студирао у Ремсу и Паризу, постао исповедник француског краља, али је у историји остао запамћен по томе што је основао Богословску академију Универзитета у Паризу, по коме је ова образовна институција добила своје друго име — Сорбона. Сами дипломци и магистри веровали су да је учено племство супериорније од племства по рођењу. Све у свему, први универзитети су васпитавали пре свега активне културне субјекте, појединце са израженом друштвеном оријентацијом и одговарајућим погледом на свет, људе који су тежили стицању древне мудрости. Универзитети су били образовне институције за елиту друштва, за људе који ће касније или заузети највише положаје у друштву и учествовати у јавном животу.

На преласку из Средњег у Нови век ситуација се под утицајем Реформације мењала: јачала је национална државна (краљевска, световна) власт, слабила моћ католичке цркве, а универзитете су почели да оснивају краљеви. У таквим околностима Универзитет се све више потчињавао држави, а посебно са развојем индустрије, када суштински долази до стагнације науке и оријентације искључиво на практично-корисно знање. Управо у Новом веку започињу размишљања о универзалности или практичности знања која пружају универзитети, као и о могућностима и обиму утицаја спољашњих (државних, црквених и других) сила на њих; ова размишљања постају главна тема првих научних радова посвећених трагању за идејом универзитета и њеном реализацијом. Јан Коменски је у XVII веку међу првима створио концепцију прелазног модела од средњовековног до класичног универзитета, који је видео као аутономну самоуправну заједницу у служби друштва, у чије име наступа држава. По његовом мишљењу, Универзитет треба да буде научна институција на челу националног обра-

зовног система. С овом концепцијом се слагао и будући оснивач Московског универзитета Михајло Ломоносов, а такође Имануел Кант, за којег је „идеја разума“, тј. свега постојећег у пољу учености, морала бити у основи универзитета. Своја размишљања о универзитету Хегел је у образложио кроз поимање образовања као ослобађања од субјективистичке самовоље и уздизања до универзалне законитости; образовање је, по његовом мишљењу, напорни процес рада духа у превазилажењу индивидуалистичке зачаурености, у њему се остварује интерсубјективно уважавање, а то значи да долази до разумевања да је субјективност слободна једино у систему етичности.

Прво научно осмишљено истраживање овог питања подузео је Вилхем фон Хумболт, оснивач немачког класичног универзитета. Према Хумболту, универзитет је требало да буде институционално слободан од оних који настоје да га искористе као средство за практичну добит на штету истраживачких и образовних активности. Знање које се на њему предаје такође је требало да буде слободно, али да се сузи са универзалног на научно. Хумболт је универзитету доделио посебну улогу у социјализацији младих: он треба да отелотворује дух нације, да преноси не толико општекултурне, колико националне духовне вредности, да развија како интелектуалце, тако и грађане. Хумболтов модел класичног универзитетског образовања био је заснован на три принципа. Први је одбацивао примитивни, утилитаристички поглед на образовање, где се знање вреднује само са практичног становишта. Други је упозоравао на доминацију емпиријске науке, која омета фундаментална теоријска знања. Трећи принцип је потврђивао доминацију хуманистичког образовања, без којег нема образоване личности. Сматрао је да филозофија треба да буде водећа дисциплина и био је инспирисан идејама Фихтеа, који је веровао у проширивање друштвене основе високог образовања и пријем студената ван племства. Године 1809. Хумболт је написао свој чувени меморандум „О унутрашњој и спољашњој организацији научних институција у Берлину“, у којем је изложио основне принципе универзитетског образовања. Темелј Хумболтовог универзитета била је комбинација истраживања, обучавања и идеје слободних предавања. Године 1810. Хумболт је основао Универзитет у Берлину, који је функционисао у складу са овим идејама. Први принцип био је јединство наставе и истраживања: професори преносе студентима достигнућа својих истраживања; ова идеја је довела до семинара, на којима се проучавају извори који занимају професоре у контексту њихових научних интересовања. Други принцип је академска слобода: сам професор формулише тему, сврху и циљеве предавања и семинарског курса. Трећи принцип је државно финансирање, при чему се структуре власти не мешају у рад универзитета. Ипак, држава мора да именује професоре како се институција не би зачурила и како би тежила интелектуалном развоју. Ова комбинација академских слобода и државне контроле изазвала је одређене контроверзе и критике Хумболтовог универзитета — што не негира његову кључну улогу у реформи високог образовања.

Енглески кардинал Џон Њумен залагао се за универзалност универзитетског образовања, полазећи од интереса цркве. Универзитет је посматрао као место где се преносе културна достигнућа, формира интелект и развија духовност; наступао је против специјализације у високом образовању јер сужава сазнања индивидуе, иако доприноси прогресу. Њуменова идеја о универзитету произилазила је из концепта универзитета као институције која кроз акумулацију, очување и преношење универзалног либералног (не утилитарног, не уско практичног) знања пружа студентима не толико професију, колико животне смернице и одређени поглед на свет.

Обе идеје — истраживачки универзитет Хумболта и интелектуални универзитет Њумена — извршиле су потом снажан утицај на развој универзитетског образовања, као и на даља трагања за идејом идеалног образовања. Крај XIX и почетак XX века пролазили су у сучељавању елитистичког и егалитистичког приступа образовању, што је довело до актуализације идеје универзитета. Омасовљавање образовања било је у спречи с појавом великог броја специјализација, које су поједини мислиоци доводили у везу с развојем нове етике, када ће „сви сарађивати на добробит свих и свакога“ (Емил Диркем), или напосто са животом савременог друштва (Макс Вебер). Као сведок утицаја фашистичких идеја на народ, Карл Манхајм је иступао против неутралне позиције академске науке, инсистирао је на томе да је образовање недогматски тренинг ума који омогућава човеку да се издигне изнад догађаја, а не да им се слепо потчињава. Проблем елитистичког и егалитистичког у универзитетском образовању Ортега-и-Гасет третира кроз културу: по њему, примарна функција универзитета је да се овлада фундаменталним дисциплинама везаним за културу, да се васпита културни професионалац који ће разумети своју мисију. Истовремено, он указује на продор човека масе у елиту, на присуство специјалиста који се не могу назвати образованим људима, јер образована елита увек осећа да стреми нечему вишем, сакралном, има високе захтеве пред собом и увек осећа одговорност пред друштвом. За разлику од њега, Карл Јасперс се држи Хумболтове идеје универзитета као истраживачког центра у којем се преноси идеја истине, а то значи и право студента да врши истраживање заједно с професором и другим студентима, чиме се отвара могућност дискусије као облик социјалног живота и смерница његовог кретања. Карл Јасперс је наглашавао да сваки универзитет мора припадати свом народу, а истовремено остати интернационалан. Предложио је модел којем многи модерни универзитети теже — обједињавање функција истраживачког института, стручне школе и културног центра.

Крај XX и почетак XXI века пролазе у расправама о животу и смрти универзитета. Поједини истраживачи, следећи мишљење Роберта Хатчинса (из књиге *Универзитет и Ушойије*, 1953) да се универзитет мора ослободити од свега што ремети његов интелектуални развој и одбацити сервисну функцију која га претвара у занатску школу, тврде да су универзитет и његова идеја утопијски, истичући „крах идеје универзитета“ (Јингер Хабермас), па чак и његову тоталну пропаст (Роналд Барнет). Други, пак,

попут Жака Дерида, настављају да трагају за идејом универзитета у новом постиндустријском друштву.

Данашња ситуација с универзитетом није нимало утешна. Један од универзитетских модела који се намеће друштву у вези са развојем тржишних односа и њиховим све дубљим продором у високо образовање, јесте модел „предузетничког универзитета“ Бертон Кларка. Он кључне карактеристике таквог универзитета види у стварању ојачаног управљачког језгра, формирању дискретне финансијске базе, стимулацији академског језгра, ширењу и афирмацији предузетничких уверења и вредности унутар универзитетске заједнице. Овако конципиран прагматички универзитет ставља у други план трагање за истином, неговање културе и стварање духовних вредности. Тако су формиран универзитети под покровитељством крупних корпорација — са уском специјализацијом, честом променом наставних програма у складу са захтевима корпорација, брзим учењем.

У својој потрази за мисијом, суштином и оправдањем универзитета, Ж. Дерида позива на уздржан приступ њиховој професионализацији, предлажући да се вешто комбинују Кантова „идеја разума“ као темељ универзитета и професионална спрема студената. За разлику од Дерида, који универзитет сагледава као чувара у периодима „кризе“, пада или обнове друштва те му приписује обједињујућу моћ што спаја „зов сећања“ са шансом за будућност, филозоф Барнет нас уверава да је западни универзитет мртав јер он не зна чему треба да служи. Скептичан је и Хабермас у погледу данашњег универзитета: он сматра да универзитет није у стању да развије нови тип професионалца-интелектуалца, способног да се, захваљујући усвојеним вредностима, стеченим знањима и вештинама, одупре ентропијским процесима у друштву.

Промишљања о мисији универзитета и његовој идеалној организацији давала су различите смернице: од идеје универзитета као места научних истраживања (Хумболт, Јасперс) или институције у којој се формира интелектуална друштвена елита (Њумен, Вебер) преко станишта за стварање моралног друштва (Диркем) па све до расадника развоја и обнављања културе (Ортега-и-Гасет), да би се данашња идеја универзитета ограничила захтевима за обуком великог броја висококвалификованих кадрова за обављање предузетничких функција (Кларк). Тешко испуњив захтев универзитету још од доба индустријализације — да образује специјализоване професионалце, а истовремено да не одступи од формирања свестрано образованог културног човека, данас постаје ирелевантан, јер је доминација најпримитивнијег практицизма на универзитету, ослоњеног на тржишну логику неолибералног поретка, прогнала не само идеју стварања културног човека, већ и фундаменталну науку као слободно трагање за истином. Тако су се све друштвено-хуманистичке науке на челу са филозофијом нашле у „запећку“ друштвене стварности као потпуно непотребне и сувишне јер немају своју материјалну, профитну вредност. Стварање безброј спе-

цијалистичких студија, оријентисаних искључиво на примену у пракси, осмишљено је као тенденциозно укидање сваког теоријског, апстрактног, синтетичког мишљења које је током целог Новог века подразумевала универзитетска наука. Ако говоримо о хуманистичким наукама, природа њиховог бића никада се није могла измерити тржишним параметрима, јер оне заправо и немају никакву тржишну вредност, али је зато њихова друштвена вредност у очувању слободе, мишљења и трагања за истином од непроцењивог значаја. Стога посве уверљиво звуче речи Мише Кулића (из књиге „Филозофија и неолиберализам“, 2020) о прихваћеној новој концепцији образовања као суштински непријатељској према филозофији и свим друштвено-хуманистичким наукама, јер их у име тржишне стварности нагони да се повезују са себи туђим специјалистичким студијама у циљу њихове коначне ликвидације.

Дакле, криза универзитета јесте криза хуманистичких основа универзитета и криза човека који слободно мишљење первертира у апликативно знање, мерено монетарним јединицама као јединим могућим мерним јединицама. Ова тржишна функција знања ствара симулакрум друштва, руши идеју слободе која је нераскидиво повезана с хуманистичким учењима, афирмише антихуманизам као борбу против критичког мишљења и индивидуалног стваралачког принципа.

Призивање универзитета састоји се у томе да формира човека и у ту сврху је важно свеобухватно образовање које ће му омогућити да буде слободни стваралац и грађанин. Универзитет је главни носилац изградње друштва. Стање друштва зависи од стања његових универзитета. Као колевка универзалне потраге за истином, универзитет мора тежити знању које не познаје границе нити ограничења. Зато се он мора вратити основама Хумболтовог класичног универзитета с поштовањем главних принципа: слободе, универзалности знања које је у бити хуманистичко и етике оличене у одговорности за друштво (као и друштва које одговара за аутономију универзитета његовим финансирањем). Реафирмација јединства науке и образовања на универзитету, обнова традиције европског универзитета у чијој је основи слободно и критичко мишљење хуманистичких наука, неговање независности универзитета као одговорног за развој друштва јесте пут утврђивања универзитета као фундамента државе, чији допринос се мери хуманизацијом заједнице кроз просвећивање. Само тако се може остварити идеја хуманијег друштва у чијем средишту је човек.

Корнелија Ичин
Универзитет у Београду
kornelijaicin@gmail.com